

Parijs zou het 'Vaticaan van de rede' geworden zijn.³ Vandaaruit zou de goddeloosheid verbreid zijn. Rome viel in Franse handen, de paus stierf in gevangenschap. Men kwam tot de conclusie dat via grondwettelijke veranderingen in de afzonderlijke landen de kerk van haar positie als maatschappelijke leidinggevende kracht beroofd was. Novalis bracht het gevoel van een brede kring aan weerszijden van de Atlantische Oceaan onder woorden, toen hij in 1799 van 'neuen staatsumwälzenden Zeiten' sprak.⁴ Aanhangers van de opwekkingsbeweging gingen op deze veranderingen in. Men deed dat in de vorm van requisitoiren tegen de tijdgeest. Englands morele autoriteit William Wilberforce beklaagde zich in een wijdverspreid tractaat⁵ over de teruglopende religiositeit (1797). De achteruitgang van godsvrucht en zedelijkheid had volgens hem in Engeland politieke en economische problemen veroorzaakt. Het grootste gevaar in deze situatie waren de naamchristenen. Zij stonden op één lijn met atheïsten. Alleen de terugkeer tot de zuivere bronnen van het calvinisme kon tot een wedergeboorte van de enkeling en daarmee tot de wedergeboorte van de maatschappij leiden.

Niemand rekende hartstochtelijker en impulsiever met de tijdgeest af dan de Nederlander Isaäc da Costa. In het jaar 1823 liet hij zijn brochure *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* verschijnen.⁶ Breedvoerig behandelde de Amsterdamse advocaat hierin een serie culturele aspecten van religie en moraal tot aan onderwijs en grondwet. Op al deze gebieden ontdekte hij dat God en de goddelijke openbaring weggedrongen waren. Overal heerste een anti-godsdienstige geest, die de leiding Gods verloochende en zichzelf ervoer in de plaats stelde. Als voorbeeld van deze veranderingen noemt Da Costa het binnendringen van de wijsbegeerte in de godsdienst, de afwijzing van een christelijk leergezag in de kerk, de verspreiding van zedeloze Franse literatuur, de gelijkstelling van de standen, de tegen de christelijke openbaring gerichte wetenschap, de vervanging van de absolute monarchie door de constitutionele regerings-

3. Gonthier-Louis Fink, 'Das Frankreichbild in der deutschen Literatur und Publizistik zwischen der Französischen Revolution und den Befreiungskriegen'. In: *Jahrbuch des Wiener Goethevereins* 81-83, 1977-1979, 64.

4. 'Die Christenheit oder Europa'. In: *Das philosophisch-theoretische Werk*, Band 2, hg. von H.J. Mährl, München/Wien, 1978. 743.

5. *A practical view of the prevailing religious systems of professed Christians in the higher and middle classes in this country, contrasted with real christianity*. Over Wilberforce zie *Dictionary of National Biography*, Vol. XXI, London, 1917, 208-217.

6. U. Gäbler, 'Zum theologischen Gehalt von Isaäc da Costas 'Einreden wider den Zeitgeist', 1823'. In: *Erweckung* (n. 2), 223-245; cf. J. van den Berg, 'Dutch Revival movements in the eighteenth and nineteenth centuries: some considerations with regard to possible roots and connections'. In: *Erweckung* (n. 2), 205-221.